

Algunes obres atribuïbles al pintor Evaristo Muñoz Estarlich a Vila-real

Joan Damià Bautista i Garcia

Diputació de Castelló
jdamiabgarcia@gmail.com

RESUM

A partir de noves observacions i reflexions sobre algunes pintures presents a la ciutat de Vila-real, que ja van ser estudiades per l'autor en el seu moment, s'efectua la seua adjudicació al pintor Evaristo Muñoz. Quatre formen part de la decoració de la Capella del Crist de l'Hospital i representen escenes de la Passió. En l'altra, *Triomf de sant Tomàs d'Aquino*, molt deteriorada, provinent del desaparegut convent de monges dominiques i d'atractiva iconografia, ha estat possible veure la firma i datació, a partir de la manipulació digital de les fotografies obtingudes per a l'ocasió. S'amplia així el corpus d'obres atribuïdes a aquest interessant pintor de la primera meitat del segle XVIII i també el coneixement del patrimoni historico-artístic vila-realenc i valencià.

Paraules clau: Pintura / Evaristo Muñoz / Vila-real / segle XVIII

ABSTRACT

Based on new observations and reflections on some of the paintings present in the city of Vila-real, which were already studied by the author at the time, they are awarded to the painter Evaristo Muñoz. Four are part of the decoration of the Hospital Chapel of Christ and depict scenes from the Passion. In the other, Triumph of St. Thomas Aquino, very deteriorated, from the defunct convent of Dominican nuns and attractive iconography, it has been possible to see the signature and dating, from the digital manipulation of the photographs obtained for the occasion. This expands the corpus of works attributed to this interesting painter of the first half of the 18th century and also the knowledge of the historical-artistic heritage of Vila-real and Valencia.

Keywords: Painting / Evaristo Muñoz / Vila-real / XVIII century

A Yeraí

Vila-real, municipi de la Plana Baixa, va ser seu de diverses institucions religioses en el decurs de la seua història. A l'església parroquial, algunes capelles urbanes i diverses ermites repartides pel terme, es van afegir en el decurs dels segles XVI i XVII tres convents: el de franciscans alcantarins (una de les primeres fundacions d'aquesta branca reformada), que es van establir en l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia el 1577; el de Carmelites, establert el 1593 en l'ermita de santa Bàrbara i sant Blai, i el de dominiques que es va ubicar el 1638 al palau dels Montull. Aquesta presència va propiciar una intensa vida religiosa i la consegüent compra d'objectes que la pogueren reflectir.

Ja en el seu moment vam dedicar un estudi a les pintures conservades a la vila i datades entre els segles XV i XVIII¹. Aquest estudi, que segueix sent vàlid com a punt de partida, necessitaria alguna revisió, pel que fa a atribucions fonamentalment. Ha passat el temps i, com és normal, l'experiència dels anys ha fet que hagem depurat la nostra visió que, per sort, millora la que tenia aquell acabat de llicenciar el 1982.

Així, doncs creiem ara que el conjunt de quatre pintures ovals sobre taula que existeix a la capella del Crist de l'Hospital i que en aquell moment vam considerar anònimes, són obra

d'Evaristo Muñoz Estarlich (València, 1684-1737). També ho seria un gran llenç que representa sant Tomàs, que va formar part del patrimoni del desaparegut convent de dominiques del Corpus Christi i ara està a l'Arxiprestal.

La capella del Crist de l'Hospital va ser projectada a principis del segle XVIII. El 1702 el Consell de la Vila mana que dos obrers passen per l'hospital i tantegen el lloc més adequat per aixecar la construcció i determinen el cost que podria tindre². Tanmateix les obres no comencen en aquell moment, tal vegada per les vicissituds de la Guerra de Successió, en el decurs de la qual la pròpia vila va ser cremada per les tropes borbòniques, i el seu començament s'ajornarà al 1717, gràcies a la iniciativa de mossén Vicent Font, beneficiat de la parroquial i administrador de la capella. El 1732 ja estava acabada.

Sense dubte el complex hospitalari creat pel ciutadà Pere Dahera el 1275, al poc d'obtindre la vila la carta pobla, tenia algun recinte que servia de capella, com sol passar en aquest tipus d'establiments caritatius. És molt probable que aquest primitiu recinte experimentara fortes reformes o inclús fóra aixecat de nova planta en la segona meitat del segle XV. A aquesta estructura preexistent es va afegir la nova capella senzillament obrint el mur de l'absis i establint-hi un espai peculiar, de planta octogonal a l'exterior i de creu grega a l'interior, cobert amb cúpula de teules sobre tambor amb finestres. L'advocació original de santa Llúcia i sant Miquel, va ser substituïda per la d'aquest Crist, una bella talla en fusta de la segona meitat del segle XVI o primers anys del XVII. La decoració d'algep és la pròpia del barroc decoratiu, molt fina i de notable qualitat, atribuïble a l'escultor vila-realenc Josep Sebastià³. D'ella només queden les parts superiors, donat que les inferiors i bona part de l'arc de triomf van ser picades ran del

¹ BAUTISTA I GARCÍA, J.D.: *Pintors i pintures a Vila-real. Segles XV al XVIII*. Castelló, Diputació de Castelló, 1987.

² TRAVER GARCÍA, B.: *Historia de Villarreal*. Imprenta Botella, 1909, pp. 303-304.

³ Vam efectuar una primera aproximació a la figura d'aquest escultor en "Notes per a la història de l'art de Betxí", 5. Premis Vila de Betxí, Ajuntament de Betxí, 2005.

Fig. 1.- Capella del Crist de l'Hospital. Fotografia: Clotxa Produccions Audiovisuals.

Fig. 2.- Capella del Crist de l'Hospital, cúpula. Fotografia: Clotxa Produccions Audiovisuals.

colp d'estat del 1936. Posteriorment es van refer, sense guardar, però, fidelitat a la configuració original.

Formant part d'aquesta bella decoració es van instal·lar quatre pintures que representen motius relacionats amb la Passió de Crist als carcanys de la cúpula. Tenen un format oval i estan fetes a l'oli sobre taula. No s'han pogut medir, però amiden uns 80 x 50 cm aproximadament. Es presenten emmarcades per festons de llorer i sostingudes per graciosos angelets. Resulta curiós que totes presenten fragments de corda resseguint les seues vores, que tenen la missió evident de cobrir els espais buits, donat que les pintures van resultar menudes per al lloc on havien d'anar. Al formar part intrínseca del sistema decoratiu de l'àmbit, caldria pensar que van ser fetes en data aproximada a la de la conclusió del recinte, és a dir cap al 1732.

L'estat actual de conservació és acceptable, tot i que necessitarien una respectuosa restauració que les lliurara de la brutícia acumulada i els envernissats enfosquits. L'Ecce-Homo presenta un forat o esquerda. Donada la seua ubicació no hem pogut comprovar altres deficiències.

Les pintures estan situades sense seguir una ordenació concreta i no respecten la cronologia dels fets narrats. Totes representen els protagonistes efiats de mig cos, amb la qual cosa s'evita l'efecte d'empetitiment que podria derivar-se de la seua llunyania i del tamany relativament menut de les peces. Seguint el sentit de l'agulla del rellotge trobem en el costat de l'evangeli l'Ecce-Homo, representant-se Jesus de mig perfil, adreçant els ulls al cel en gest implorant, les mans lligades amb una corda i sostenint una canya. Vesteix túnica grisenca i mantell roig. A continuació se situa la Dolorosa, que porta la mà al pit en gest de súplica i dolor, que accentua i subratlla l'espasa al·legòrica que es clava en el seu pit. Li adreça la mirada al seu fill, efiat com Ecce-Homo en l'anterior taula, perpetuant un tipus de representació dual de llarga tradició en l'art valencià, on existeixen un gran nombre d'obres on apareixen la dolorosa i Crist, fent parella. Un mantell de color blau li tapa cap i es-

Fig. 3.- Evaristo Muñoz, *Ecce-Homo*. Fotografia: Clotxa Produccions Audiovisuales.

patlles i al seu davant hi ha una taula on reposen els tres claus de la crucifixió. En l'àtic de l'antic retaule de la capella, que es degué fer entre 1725 i 1732, també hi havia una representació pictòrica de la Dolorosa, de format circular. Tot i que va desaparèixer a conseqüència del colp d'Estat del 1936, la podem observar amb dificultat en fotografies antigues, si bé és impossible aventurar la seua autoria.

Per la seua part en l'escena de l'Oració de l'hort de les oliveres, Jesus apareix de mig perfil, amb les mans juntes en oració, mirant el calze envoltat de llum que se situa sobre el que sembla una pedra. Vesteix túnica grisenca i mantell blau. El fons és fosc, com correspon a una escena que s'esdevé de nit. El cicle acaba amb la figura de la Verònica, que sosté amb les mans obertes un drap amb el rostre de Crist i adreça cap al cel la seua mirada implorant. Vesteix mantell groc, que ressalta sobre el cel blau del fons. La seua presència en el cicle pot tindre un contingut simbòlic derivat de la caritat, com la que va practicar ella amb Jesus camí del Calvari i com la que es practica en l'establiment hospitalari on estava ubicada la pintura.

Fig. 4.- Evaristo Muñoz, *Dolorosa*. Fotografia: Clotxa Produccions Audiovisuals.

Fig. 5.- Evaristo Muñoz, *Oració de l'hort*. Fotografia: Clotxa Produccions Audiovisuals.

Desaparegut quasi en la seua totalitat qualsevol rastre documental antic d'aquesta institució hospitalària, hem de descartar-hi el rastreig de l'autoria de les pintures, a no ser que hi aparega documentació que per ara resulta desconeguda, tal vegada en algun protocol notarial conservat en alguna institució de fora de la població. Les obres sabem que van ser fetes a base d'almoines fonamentalment, replegades per mossén Vicent Font, beneficiat de l'església parroquial i administrador de la capella⁴. És cert que el Consell de la Vila hi col·laborà en part, però el més probable és que l'encàrrec de les pintures i del retaule que la presidia fóra obra del mateix mossén, en un acord particular, que potser deixaria rastre en el corresponent llibre d'entrades i eixides de l'hospital, ara desaparegut. Així doncs, descartada de moment la base documental, haurem de deixar-nos guiar per la nostra intuïció i comparar-les amb altres produccions de Muñoz, a qui creiem el seu autor. Així veiem que el rostre de la *Dolorosa* s'acosta al del *Sant Miquel* del Museu de Belles Arts de Múrcia, al de *Santa Llúcia* de

la seua ermita a la ciutat de València, al de l'àngel de l'esquerra del *Miracle de la Mare de Déu de Loreto* de l'església del Salvador de Mutxamel i a la cara i la mà de la reina en el gran llenç que efigia el *Banquet que li va oferir el rei Wenceslau de Luxemburg a sant Joan Nepomucé* de l'església de la Santa Creu de València. També se li acostentant el rostre de sant Tomàs com el del propi sant Lluís en l'obra *Sant Tomàs d'Aquino segut a la taula de sant Lluís, rei de França, es pronuncia contra els maniqueus*, del Museu de Belles Arts de València. En aquesta obra trobem algunes cares que seria possible comparar amb la de Crist que apareix en la verònica, com ara el del cortesà a la dreta del rei i el d'un dels soldats que apareixen entre les columnes. Amb el que està al seu costat podem comparar el rostre de Jesus en l'oval que representa l'*Oració de l'hort*. Per la seua part el rostre de la *Verònica* vila-realenca és una reproducció gairebé literal del de la Mare de Déu en la *Nativitat* del Museu de Belles Arts de València, si bé girat cap a l'altre costat.

⁴ TRAVER GARCÍA, B. (1909), *Op. cit.*, pp. 303-305.

Fig. 6.- Evaristo Muñoz, *Verònica*. Fotografia: Clotxa Produccions Audiovisuales.

No és freqüent que les pintures que se situen en les petxines d'una cúpula estiguen fetes sobre suport de fusta. Aixó pot derivar-se de la distància que separa Vila-real de València i del gran nombre d'encàrrecs del que era en aquesta època el pintor més reclamat i de més volada, una vegada desapareguts Joan Conchillos, Orient i altres representants de l'últim barroc pictòric valencià⁵. O també és possible que Muñoz no dominara la pràctica de la pintura al fresc. De

fet per a la decoració al fresc de la volta de la capella de sant Tomàs d'Aquino del convent de Sant Domènec de València, es va haver de cridar Florencio Guilló⁶, tot i que Muñoz havia pintat els dos grans llenços de les parets laterals, encara conservats al Museu de Belles Arts de València⁷.

Una altra de les obres que pensem que es podria atribuir a Muñoz és un Triomf de Sant Tomàs d'Aquino, de bella i moguda composició, que va formar part del patrimoni historicoartístic del convent de dominiques del Corpus Christi. El sant dominic, abillat amb l'hàbit de l'orde i un ric collar amb el sol, que simbolitza la llum que proporciona al món; ocupa dempeus el centre de l'escena i se situa sobre una figura despullada i amb el cap ple de serps. Sosté a la mà esquerra una custòdia de rica orfebreria amb la sagrada forma, cap a la qual adreça la mirada. A la mà dreta enarbora la ploma de la qual sorgeixen uns raigs de llum que van cap a un home vell que està a la part inferior. La ploma símbol del caràcter d'escriptor, va ser incorporada a la seua iconografia després que el papa Sixte V així ho volguera en la pintura que es va fer per a la Biblioteca Vaticana. Amb aquesta mateixa ploma es trobaria escrivint el llibre que veiem sobre un suport a l'esquerra, inspirat precisament per l'Esperit Sant, que en forma de colom adreça uns raigs de llum a la seua orella. A la part inferior de la dreta observem un home barbat amb turbant amb la mirada cap a baix i al seu damunt s'obri un paisatge amb muntanyes i un cel amb núvols. A la part superior un cortinatge replegat emmarca i limita la composició. A l'esquerra

- 5 Una primeríssima aproximació al pintor en S.N.: "El pintor Evaristo Muñoz. Documentos inéditos para su biografía", en *Archivo de Arte Valenciano*, v. 2, 3 (1916), 118-121. Posteriorment va ser recuperat i posat en valor per FERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, J.F.: "La importancia de Evaristo Muñoz en una etapa de crisis pictórica", en *Actas del Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano*. València, Conselleria de Cultura, 1993, pp. 419-421. També s'hi ha ocupat de forma més general MARCO GARCÍA, V.: "La pintura valenciana entre 1667 y 1768. Luces y sombras de la pintura valenciana del barroco" en VV.AA.: *La Gloria del barroco*. València, Conselleria de Cultura, 2009 i MARCO GARCÍA, V.: *Pintura barroca en Valencia (1600-1737)*. Madrid, Centro de Estudios Europa Hispánica, 2021.
- 6 MARCO GARCÍA, V.: "Florencio Guilló, pintor valenciano del siglo XVIII", en *Ars longa: Cuadernos de Arte*, 17 (2008), 81-89.
- 7 *Sant Tomàs d'Aquino invitat a la taula de sant Lluís, rei de França*, oli sobre llenç, 210 x 421 cm., núm. d'inventari 2394, exposició permanent del Museu de Belles Arts de València. *Aparició de sant Tomàs i sant Agustí al beat Reginald d'Orleans*, oli sobre llenç 221 x 430 cm, núm. d'inventari 2396, depositat en el Monestir del Puig des del 1954.

se situa una columna estriada, tal vegada simbolitzant el caràcter de ferm suport doctrinari de l'església que representa el sant i en la seua base, sota el birret i unes teles, hi ha un altre home vell agatxat, observant uns llibres oberts. La pintura amida 178 x 124 cm, i es troba emmarcada per un preciós marc que segurament és l'original i que presenta decoració vegetal d'evident significació eucarística a base de branques de vinya estilitzades amb pàmpols i bagots sobre fons daurat. Exhibeix zones de gran deteriorament amb pèrdua completa de capa pictòrica, forats, enfosquiment dels envernissats, brutícia generalitzada i bombaments de la tela, que exigirien una respectuosa restauració que li re-

tornara les seues qualitats i assegurara la seua conservació de cara al futur. El lloc on ara es troba tampoc ens sembla el més adequat, pel seu elevat grau d'humitat.

En el seu moment vam atribuir aquesta pintura al pintor vila-realenc Miquel Ballester amb un prudent interrogant i tampoc vam saber ubicar-la cronològicament, donat que li vam adjudicar una datació en la segona meitat del segle XVIII⁸. Tanmateix la manipulació de les fotografies realitzades ara ens ha permès descobrir a la base de la columna, a una zona molt fosca, el que podria ser la firma, on creiem llegir "Evaristo Muñoz Yt". L'any no presenta dubtes 1736. L'obra que ara presentem, d'indubtables qua-

Fig. 7.- Evaristo Muñoz, *Apoteosi de sant Tomàs*. Fotografia: Clotxa Produccions Audiovisuals.

8 BAUTISTA I GARCÍA, J.D. (1987), *Op. cit.*, pp. 104-105.

litats estètiques, és també molt interessant des del punt de vista iconogràfic⁹. Conté un intens missatge d'enaltiment de sant Tomàs com a vençedor de l'heretgia (la figura despallada amb els cabells de serps) i dels heretges, (potser les figures dels dos ancians que hi ha a la part inferior representen l'una Arrio o Sabelio i l'altra, que porta un turbant de tipus oriental, seria sense dubte Averroes). Aquest tipus de representació és molt primerenca i així Traini en el seu *Triomf de sant Tomàs*, feta cap al 1340-1345, al poc de la canonització, esdevinguda el 1323, ja representa Averroes vençut al peus del sant, el qual amb el seu llibre obert il·lumina l'església militant que es desplega a la part inferior. El mateix farà Benozzo Gozzoli el 1471. Per la seua part Bonaiuti, el 1365 i Filippino Lippi entre 1488-1493, inclouran en els seus triomfs les figures d'Arrio i Sabelio, també vençuts per les ensenyances de Tomàs, el cinqué doctor, proclamat així pel papa Pius V, després que la seua doctrina fóra recuperada i utilitzada a bastament com a base intel·lectual pel Concili de Trent en la seua pugna contra el protestantisme. De fet la custòdia que porta en la mà esquerra en la nostra pintura respon al títol de “doctor eucarístic” i als afanys de la contrarreforma per defensar aquest dogma. En el convent de les dominiques de Vila-real la presència d'aquest element adquiria un sentit afegit, donat que el convent tenia la denominació de “Corpus Christi”¹⁰ i el misteri va rebre sempre en ell un culte especial, del qual dona bona mostra la fastuosa aurèola de plata rococó conservada ara a l'Arxiprestal i restaurada recentment¹¹.

Desconeixem la ubicació original de la pintura, però és probable que donat el seu tamany presidira el retaule principal d'alguna capella

de l'església del convent, feta per l'arquitecte Joan Ibáñez cap al 1651¹². Enderrocat el cenobi el 1962, per fer l'actual edifici de la Casa de la Vila i la plaça Major, les dominiques es van traslladar a l'edifici de l'hospital de la vila, del qual acabem de parlar en tractar el cicle de la Passió. Desapareguda definitivament la institució conventual el 2010, es va produir una dispersió del seus béns mobles, sense que l'Ajuntament, que va ser qui va adquirir l'edifici, se'n preocupara gens ni mica de l'esdevenir d'aquest patrimoni vila-realenc. Al final part d'aquests béns mobles van passar al Bisbat de Sogorb-Castelló, part van viatjar a la seu central de l'orde a Roma (entre ells un quadre de la Conversió de sant Pau, obra probable de Josep Vergara) i part al convent de Santa Caterina de Sena de Paterna, on es van agrupar els convents femenins de l'orde al País Valencià. La pintura de la Mare de Déu de Lledó de Vicente Gosalbo es ara propietat de la Confraria castellonenca del mateix títol. Per la seua part el que va quedar en mans del Bisbat es va depositar en l'Arxiprestal de Vila-real, on ara ocupa diverses dependències, des de l'aula capitular i la sagristia fins al transagrari. Precisament en el transagrari es on avui podem admirar aquesta producció.

Donat el seu profund missatge doctrinal i d'exaltació del protagonista, no podem descartar que el pintor utilitzara algun gravat com a font d'inspiració.

Apart de la firma, l'atribució a Evarist Muñoz vindria derivada de les semblances formals que mostren tant alguns rostres, com la manera de tractar les teles. Així tenim que la cara del sant és un calc de la de santa Llúcia en la pintura firmada que presideix l'ermita de la seua titularitat de la ciutat de València. Tampoc s'hi aparta

⁹ Una completa aproximació a la iconografia dels triomfs de sant Tomàs en PÉREZ SANTAMARÍA, A.: “Aproximación a la iconografía y simbología de santo Tomás de Aquino”, en *Cuadernos de Arte e Iconografía*, tom III-5, FUE (1990).

¹⁰ La denominació degué ser establida per Joan Gil Trullench, sacerdot, teòleg i jurista, qui va ser col·legial perpetu i rector del Col·legi del Corpus Christi de València, com bé afirma TRAVER GARCÍA, B. (1909), *Op. cit.*, p. 391.

¹¹ *La Llum de la Memòria*. Castelló, Diputació de Castelló, 2019-2020, fitxa BAUTISTA I GARCÍA, J.D., pp. 108-111.

¹² LIZANDRA RUBIO, J.: “Joan Ibáñez. Apuntes para una biografía”, en revista *Exágono*, 3 (1985), 11 i 13.

massa el rostre imberbe del mateix sant Tomàs en l'escena del *Banquet amb sant Lluís* i en la de l'*Aparició de sant Tomàs i sant Agustí al beat Reginald d'Orleans*, conservades en el Museu de Belles Arts de València i que van ser les realitzades per decorar les parets laterals de la desapareguda capella de sant Tomàs de l'església del convent de Sant Domènec de València, que ja hem esmentat adés. També se li assembla el del *Sant Vicent Ferrer* de la pintura homònima de l'església de Sant Miquel de Lluçmajor, que li va ser atribuïda per Pou Amengual, autor que posa en evidència, una vegada més, les estretes relacions entre el món artístic valencià i el de les illes¹³.

Moltes de les notícies que emmarquen la vida i producció de Muñoz les aporta Orellana. Aquest erudit el fa deixeble de Juan Conchillos i format en la seua acadèmia particular. Seguint l'exemple del seu mestre, ell mateix mantingué

una acadèmia a sa casa. Quant a la seua manera és poquíssim el que deu a Conchillos i en cap de les seues obres podem sotjar els depurats estudis anatòmics, ni la cura per dotar de personalitat els rostres com feia el que va ser el seu professor, quedant lluny pel que fa al nivell de qualitat. Les seues produccions se situen quasi totes al País Valencià, si bé va viure alguns anys a Mallorca, deixant allí part de la seua obra. D'entre les conservades destaquen els dos gran llenços de l'església de la Santa Creu de València *Banquet del rei Wenceslau de Luxemburg* i *Martiri de sant Joan Nepomucé*, i els dos que hi havia a la capella de sant Tomàs del convent de Sant Domènec de la mateixa ciutat, ara conservats al Museu de Belles Arts, que representen *Sant Tomàs invitat a la taula de sant Lluís, rei de França*, signat i datat el 1729 i *Aparició de sant Tomàs d'Aquino, i sant Agustí al beat Reginald d'Orleans*.

¹³ POU AMENGUAL, M.: "L'obra pictòrica d'Evaristo Muñoz durant la seva estada a Mallorca (ca. 1709-1710)", en *Archivo de Arte Valenciano*, 98 (2017) 157-179.